RUS VA O‘ZBEK TILLARIDAGI KO‘MAKCHILARINING GAMMATIK FARQLARI

Abdujabborova Sarvinoz Alisher qizi
FarDU filologiya fakulteti 3-kurs talabasi
Ilmiy rahbar: Dehqonov B.I. FarDU o‘qituvchisi

Annotatsiya
Ushbu maqolada rus predloglari va o‘zbek ko‘makchilari orasidagi terminologik chalkashlik va grammatik farqlar tahlil qilinadi. Ikkala tilda ham munosabat bildiruvchi vositalar mavjud bo‘lsada, ularning kelishik boshqaruvi, pozitsiyasi (prepozitsiya va postpozitsiya), morfologik tuzilishi hamda kelib chiqishi tubdan farq qiladi. Aynan shu farqlar e’tibordan chetda qolganda, “predlog” va “ko‘makchi” atamalari bir ma’noda qo‘llanilib, jiddiy uslubiy va kognitiv chalkashliklar yuzaga keladi. Maqolada quyidagi masalalar yoritilgan: terminlarning kelib chiqishi va hozirgi qo‘llanishidagi nomuvofiqliklar; rus predloglari va o‘zbek ko‘makchilarining kelishik boshqaruvidagi tizimli farqlar; ularning gapdagi o‘rni (old yoki keyin kelishi); yasalish turlari va mustaqillik darajasi; hamda ikki tilli muhitda (xususan, rus tili ikkinchi til sifatida o‘qitilganda) kuzatiladigan tipik xatolar va ularning sabablari. Shuningdek, terminologik tizimni farqlash hamda o‘qitish metodikasiga oid tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: *predlog, ko‘makchi, terminologik chalkashlik, kelishik boshqaruvi, prepozitsiya, postpozitsiya, qiyosiy tipologiya.*

KIRISH

Mamlakatimiz maktablarida rus tili fani o‘qitilishidagi muammolardan biri o‘quvchilar ko‘pincha “Я на стол положил книгу” - (Я на столе положил книгу) yoki shu kabi konstruksiyalarni yasaydi. Bu xatolarning ildizi terminologik va grammatik tizimlar farqida yotadi. “Rus tilida predlog – oldin keladi, kelishikni boshqaradi; o‘zbek tilida ko‘makchi – keyin keladi, egalik va kelishik qo‘shimchalarini talab qiladi” degan oddiy formulaning o‘zi ko‘p hollarda darsliklarda va amaliyotda yetarli darajada aks etmagan. Mazkur maqolaning dolzarbligi shundaki, ikki tilli ta’lim sharoitida va qiyosiy tipologik tadqiqotlarda ushbu terminologik chalkashlik nafaqat o‘quvchilar, balki o‘qituvchilar va hatto tadqiqotchilar darajasida ham kuzatilmoqda.

Rus tilidagi “предлог” va o‘zbek tilidagi “ko‘makchi” atamalari bir qarashda sinonimdek ko‘rinadi. Ammo ular orqasida mutlaqo boshqacha grammatik tizimlar yashiringan. Muammo shundaki, o‘zbek tilshunosligida sovet davridan beri ushbu atama rus terminologiyasining ta’sirida shakllangan va ikkala tilning ichki qonuniyatlari yetarlicha farqlanmagan. Natijada bugungi kunda ko‘plab darsliklar, o‘quv qo‘llanmalari va hatto ilmiy maqolalarda “предлог” va “ko‘makchi” deyarli bir ma’noda ishlatilmoqda. Bu esa o‘z navbatida, ikki tilni o‘rganuvchilarda, ayniqsa, rus tili ikkinchi til sifatida o‘qitilganda, jiddiy kognitiv va uslubiy qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi.

Aslida esa rus predloglari – bu ot yoki olmosh bilan keladigan, ularning kelishik shaklini boshqaradigan va mustaqil ma’noga ega bo‘lmagan yordamchi so‘zlar. O‘zbek ko‘makchilari esa aksincha, asosan, ot yoki ravishlardan kelib chiqqan, mustaqil leksik ma’noga ega bo‘lishi mumkin bo‘lgan va o‘zidan oldingi so‘zni ma’lum kelishik hamda

egalik qo‘shimchalarida talab qiladigan birliklardir. Bir so‘z bilan aytganda, predlog old qo‘shimcha vazifasini bajarsa, ko‘makchi, asosan, keyin keluvchi (postpozitsiyali) yordamchi elementdir.

Bu farqni his qilish uchun bir oddiy misol keltirish mumkin. Rus tilida “stol ustida” ma’nosini ifodalash uchun на столе deyiladi. Bunda на predlogi otni joy-o‘rin kelishigida (столе) boshqaradi. O‘zbek tilida esa stolning ustida deyiladi. Bunda stol so‘zi qaratqich kelishigida (stolning), ust oti esa egalik qo‘shimchasi (i) va o‘rin-payt kelishigi (da) bilan birikkan. Ya’ni o‘zbek tilida butun bir qo‘shimchalar zanjiri hosil bo‘ladi, rus tilida esa faqat predlog va birgina kelishik shakli yetarli. Aynan shu tizimli farq o‘quvchilarda eng ko‘p xatolarga sabab bo‘ladi. O‘zbek talabasi yoki maktab o‘quvchisi “agar o‘zbek tilida stolning ustida deyilsa, rus tilida ham на стол deyish mumkin” degan noto‘g‘ri analogiyaga yo‘l qo‘yadi. Natijada Книга на столе (to‘g‘ri) o‘rniga Книга на стол (xato) kabi grammatik jihatdan noto‘g‘ri birikma yuzaga keladi.

ASOSIY QISM

Rus va o‘zbek tillaridagi munosabat bildiruvchi vositalar orasidagi eng muhim farqlardan biri – kelishik boshqaruvidir. Rus tilida har bir predlog ma’lum bir kelishikni talab qiladi. Masalan, “без” predlogi faqat qaratqich kelishigi bilan keladi (без воды – suvsiz), “к” predlogi faqat jo‘nalish kelishigi bilan keladi (к дому – uyga tomon), “с” predlogi esa tushum yoki jo‘nalish kelishigi bilan kelishi mumkin, ammo ma’no farqlanadi (с мамой – onam bilan, с дерева – daraxtdan). Bu holat rus tilida predlog va kelishik o‘rtasida qat’iy bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatadi.

O‘zbek tilida esa ko‘makchilar boshqacha yo‘l tutadi. Ko‘makchining o‘zi oldingi so‘zning kelishik shaklini belgilamaydi, aksincha, oldingi so‘z aniq bir kelishik va ko‘pincha egalik qo‘shimchasini oladi, shundan keyin ko‘makchi qo‘shiladi. Masalan, uchun ko‘makchisi oldidan, asosan, qaratqich kelishigi talab qilinadi (sen+ing uchun), bilan ko‘makchisi oldidan birikma ma’nosiga qarab bosh kelishik yoki qaratqich kelishigi kelishi mumkin (u bilan – u bilan, do‘st+im bilan – do‘stim bilan), sababli ko‘makchisi esa odatda qaratqich kelishigidagi so‘z bilan keladi (yomg‘ir+ning sababli).

Yana bir muhim farq–gapdagi o‘rindir. Rus tilida predlog doimo o‘zi boshqarayotgan ot yoki olmoshning oldidan keladi. Bu shunchaki qoida emas, balki qat’iy grammatik talabdir. Hech qanday rus predlogi o‘z otidan keyin kela olmaydi. Masalan, В доме (uy ichida) deyiladi, доме в deyish mumkin emas. O‘zbek tilida esa aksincha: ko‘makchilar, asosan, o‘z oldidagi so‘zdan keyin keladi. Uy ichida deyiladi, ichida uy deyish noto‘g‘ri. Boshqacha aytganda, rus tilida prepozitsiya (oldin kelish), o‘zbek tilida esa postpozitsiya (keyin kelish) hukm suradi. “Old qo‘shimcha” va “keyingi qo‘shimcha” degan ma’nolarni anglatuvchi ushbu ikki atama:prepozitsiya[1] va postpozitsiya[2] aynan shu farqni ilmiy jihatdan aniq ifodalaydi. Bundan tashqari, predloglar va ko‘makchilarning yasalish turlari ham turlicha. Rus predloglarining aksariyati qadimdan yordamchi so‘z sifatida mavjud (в, на, о, при, к va boshqalar). Ular hech qanday ot yoki ravishdan yasalmasdan, sof grammatik funksiyani bajaradi. O‘zbek

[1] Prepozitsiya (lot. praepositio – oldinga qo‘yish) – yordamchi so‘zning boshqarilayotgan so‘zdan oldin kelishi.
[2] Postpozitsiya (lot. post – keyin, positio – joylashish) – yordamchi so‘zning boshqarilayotgan so‘zdan keyin kelishi. O‘zbek tilidagi ko‘makchilar postpozitsiyaga asoslangan: stolning ustida, uy ichid

tilida esa ko‘makchilarning katta qismi asli ot yoki ravishlardan kelib chiqqan: ustida (ust+ida – tepa+joylashuv), tagida (tag+ida – ost+joylashuv), yonida (yon+ida – yon+joylashuv), oldida (old+ida – old+joylashuv) va hokazo. Hatto uchun, sababli kabi ko‘makchilar ham tarixan ot yoki fe’l shakllaridan rivojlangan. Bu esa o‘zbek ko‘makchilarining rus predloglariga nisbatan ancha mustaqil va ma’nodor ekanligini ko‘rsatadi. Rus tilida predloglar – bu sof grammatik, kam ma’noli, faqat oldin keluvchi va kelishikni boshqaruvchi yordamchi birliklar bo‘lsa, o‘zbek tilida ko‘makchilar – nisbatan mustaqil, asosan, keyin keluvchi, egalik va kelishik qo‘shimchalarini talab qiluvchi, ko‘pincha ot yoki ravishlardan o‘sib chiqqan leksik birliklardir.

Terminologik chalkashlik va grammatik farqlar ikki tilli muhitda, ayniqsa, rus tili ikkinchi til sifatida o‘qitiladigan o‘zbek maktablarida yoki rus tilidagi maktabda ta’lim olayotgan o‘zbek talabalarida bir qator tipik xatolarni keltirib chiqaradi. Bu xatolar tasodifiy emas, ular tizimli xarakterga ega va aynan predloglar hamda ko‘makchilarning tabiatidagi farqlardan kelib chiqadi.

Eng keng tarqalgan xato – kelishik boshqaruvidagi aralashuvdir. O‘zbek tilida kutmoq fe’li tushum kelishigidagi ot bilan keladi (sizni kutaman). Rus tilida esa ждать fe’li qaratqich kelishigidagi ot bilan keladi. O‘zbek o‘quvchisi ushbu farqni bilmaganda, Я жду сизни (xato) kabi konstruksiyani yasaydi. To‘g‘ri variant: Я жду вас yoki Я жду тебя. Yana bir misol: o‘zbek tilida qaramoq fe’li jo‘nalish kelishigini talab qiladi (do‘stiga qaradi), rus tilidagi смотреть esa tushum kelishigi va на predlogini birgalikda talab qiladi. Xato variant: Он смотрел на друг (xato – друг bosh kelishikda). To‘g‘ri variant: Он смотрел на друга (друга – tushum kelishigi). Bu xatolar formal jihatdan o‘zbek tilidagi boshqaruvni rus tiliga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirish natijasidir.

Ikkinchi tipik xato – ko‘makchilarni noto‘g‘ri pozitsiyada qo‘llashdir. Rus tilida predlog oldin keladigan bo‘lgani uchun o‘zbek o‘quvchisi ba’zan o‘zbek ko‘makchilarini ham oldinga qo‘yib qo‘yadi. Masalan, “Мен учун это трудно” (to‘g‘ri o‘zbekcha qolip men uchun bu qiyin) o‘rniga “Учун мен это трудно” (xato) kabi konstruksiyalar uchraydi. Asosiy muammo esa aksincha, o‘zbek tilida ko‘makchi keyin kelgani uchun o‘quvchi rus predloglarini ham ba’zan keyin qo‘yishga urinadi. Masalan, Дом в (xato) yoki Стол на (xato) kabi qisqa va noto‘g‘ri birikmalar. To‘g‘ri variantlar: В доме, На столе. Bu xatolar pozitsiyaga bo‘lgan grammatik sezgirlik hali shakllanmaganligidan dalolat beradi.

Uchinchi va eng keng tarqalgan xato – “stol ustida” qolipini “на стол” deb kalkalashdir. O‘zbek tilida stolning ustida birikmasida stol qaratqich kelishigida, ust oti esa egalik va joy-o‘rin qo‘shimchalarini olgan. O‘quvchi esa bu murakkab qolipni rus tilidagi на predlogi va bosh kelishikdagi стол so‘zi bilan ifodalashga intiladi: Книга лежит на стол (xato). To‘g‘ri variant: Книга лежит на столе (столе – joy-o‘rin kelishigi). To‘g‘ri variantni anglash uchun predlog va kelishik o‘rtasidagi bog‘liqlikni chuqur tushunish kerak.

To‘rtinchi xato turi – для (ради) predlogini o‘zbek uchun ko‘makchisiga noto‘g‘ri analogiya asosida qo‘llashdir. O‘zbek tilida “sening uchun” deyiladi (qaratqich kelishigi + uchun). Rus tilida esa для тебя (qaratqich kelishigi + для) deyiladi. O‘quvchi ba’zan для сен (xato – сен bosh kelishikda) yoki Я сделал это сен учун для (xato – gibrid

konstruksiya[3]) kabi shakllar yasaydi. To‘g‘ri variant: Я сделал это для тебя. Bu ikki til tizimining ongda bir-biriga aralashib ketganidan dalolatdir – lingvistikada bu hodisa “interferensiya” [4]deb ataladi.

Interferensiya, ayniqsa, ikki tilda bir vaqtning o‘zida yoki ketma-ket o‘qitilganda kuchli bo‘ladi. O‘zbek talabasi birinchi navbatda o‘z ona tilidagi munosabat bildiruvchi tizimni (ko‘makchilar, egalik va kelishik qo‘shimchalari) ichkilashtirgan bo‘ladi. Rus tilini o‘rgana boshlaganda, u avtomatik ravishda o‘sha modelni rus tiliga ko‘chiradi. Agar o‘qituvchi bu farqlarni aniq va tizimli ravishda tushuntirmasa, interferensiya uzoq vaqt saqlanib qolishi va “fossillashuvi” [5](ya’ni, xatoning barqaror noto‘g‘ri ko‘nikmaga aylanib qolishi) mumkin.

XULOSA

Agar terminologik chalkashlik va grammatik farqlar shunchalik chuqur bo‘lsa, ularni qanday yengish mumkin? Bu savolga javob bir necha yo‘nalishda yotadi: terminologiya, o‘qitish metodikasi va lingvistik tafakkurni rivojlantirish.

Avvalo, terminologiyani keskin farqlash kerak. “Предлог” va “ko‘makchi” atamalarini sinonim sifatida ishlatishdan butunlay voz kechish lozim. Bu ikki atama turli grammatik tizimlarga tegishli ekanligini har bir darslik, har bir o‘quv qo‘llanma, hatto har bir darsda alohida ta’kidlash zarur. Eng yaxshi usul – ularni to‘g‘ridan-to‘g‘ri qiyoslash va “rus tilida predlog – old keladi, kelishikni boshqaradi; o‘zbek tilida ko‘makchi – keyin keladi, egalik va kelishik qo‘shimchalarini talab qiladi” degan qisqa va aniq formulani yodga solib qo‘yishdir. Bu formula o‘quvchi ongida ikkala tizimni ajratib turuvchi “mental chegara”[6] vazifasini o‘taydi.

Ikkinchi muhim tavsiya – qiyosiy tipologik yondashuvni o‘qitish metodikasining asosiga qo‘yish. Rus tilini o‘zbek auditoriyasiga o‘qitayotganda, o‘qituvchi har bir yangi predlog yoki ko‘makchini o‘zbek tilidagi mos keladigan (va mos kelmaydigan) variantlari bilan birga berishi kerak. Masalan, на predlogini o‘rgatayotganda, uning ustida, yuzasida, bilan kabi bir nechta o‘zbek ko‘makchilariga mos kelishini, shuningdek на + joy-o‘rin kelishigi qolipini o‘zbek tilida stolning ustida (qaratqich+egalik+joy-o‘rin) kabi butunlay boshqacha tuzilish bilan ifodalanishini aniq ko‘rsatish kerak. Faqat tarjima emas, balki tuzilishni taqqoslash muhim.

Ikkinchi muhim tavsiya – qiyosiy tipologik yondashuvni o‘qitish metodikasining asosiga qo‘yish. Rus tilini o‘zbek auditoriyasiga o‘qitayotganda, o‘qituvchi har bir yangi predlog yoki ko‘makchini o‘zbek tilidagi mos keladigan (va mos kelmaydigan) variantlari bilan birga berishi kerak. Masalan, на predlogini o‘rgatayotganda, uning ustida, yuzasida, bilan kabi bir nechta o‘zbek ko‘makchilariga mos kelishini, shuningdek на + joy-o‘rin kelishigi qolipini o‘zbek tilida stolning ustida

[3] Gibrid konstruksiya — ikki yoki undan ortiq til tizimiga mansub elementlarning bir gap yoki birikma doirasida qo‘shilib ketishidan hosil bo‘lgan grammatik jihatdan norasmiy shakl.

[4] Interferensiya (lot. inter – o‘zaro, ferentis – ko‘taruvchi) – ikki tilli shaxsning nutqida bir til tizimining elementlari ikkinchi tilga noto‘g‘ri ko‘chirilishi natijasida yuzaga keladigan xatolar majmui.

[5] Fosillashuvi (lot. fossilis – qazilma, toshga aylangan) – ikkinchi tilni o‘zlashtirish jarayonida noto‘g‘ri grammatik yoki fonetik ko‘nikmaning barqarorlashib, tuzatishga deyarli berilmaydigan holatga kelishi.

[6]Mental chegara (ingl. mental boundary) – o‘quvchi ongida ikki til tizimini bir-biridan ajratib turuvchi ichki psixolingvistik to‘siq. Bu chegara qanchalik aniq bo‘lsa, o‘quvchi bir til qoidalarini ikkinchi tilga noto‘g‘ri ko‘chirishdan (interferensiyadan) shunchalik kam xato qiladi.

(qaratqich+egalik+joy-o‘rin) kabi butunlay boshqacha tuzilish bilan ifodalanishini aniq ko‘rsatish kerak. Faqat tarjima emas, balki tuzilishni taqqoslash muhim.

To‘rtinchi tavsiya – interfaol [7]va vizual[8] usullardan foydalanish. Tablitsalardan voz kechdik, ammo sxematik chizmalar, rangli ajratmalar, kichik diagrammalar matn ichida maqbul va juda foydali.

Masalan, rus predlogi va o‘zbek ko‘makchisi o‘rtasidagi pozitsiya farqini oddiy o‘q bilan ko‘rsatish mumkin: rus tilida [ПРЕДЛОГ + ОТ], o‘zbek tilida esa [ОТ + EGALIK+KELISHIK + KO‘MAKCHI]. Bu o‘quvchiga tez tushunarli bo‘ladi.

Beshinchi va eng muhim tavsiya – tizimli qarashni shakllantirish. Talabaga ikkala tilning munosabat bildiruvchi vositalari bir-biriga “teng” yoki “mos” emas, balki “o‘xshash, ammo farqli” ekanligini o‘rgatish kerak. Har bir tilning o‘z ichki mantiqi bor. Rus tilining mantiqi – predlog va kelishikning qattiq bog‘lanishi. O‘zbek tilining mantiqi – asosiy otning egalik va kelishik qo‘shimchalari bilan kengaytirilib, unga keyin ko‘makchining qo‘shilishi. Bu ikki mantiqni bir-biriga aralashtirmaslik, aksincha, ularni parallel tizimlar sifatida qabul qilish – ikki tilli kompetentsiyaning eng yuqori darajasidir.

Umuman olganda, terminologik chalkashlik va grammatik farqlar tabiiy va muqarrar, ammo ularni tushunish va to‘g‘ri yo‘naltirish mutlaqo mumkin. Buning uchun eng avvalo o‘qituvchi va o‘quvchilarning o‘zi bu farqlarni aniq anglashi, ularni yashirishga yoki soddalashtirishga urinmasligi kerak. Qiyinchilik qanchalik ochiq va tizimli bayon qilinsa, uni yengish shunchalik oson bo‘ladi. Zero, ikki tilni bir vaqtning o‘zida egallash – bu chalkashlik emas, balki boylikdir. Agar shu boylikning tabiatini to‘g‘ri tushunsak, har bir xato – keyingi to‘g‘ri qadamga aylanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abduazizov A.A. O‘zbek tilining fonologiyasi va morfonologiyasi. – Toshkent, 1992.
2. Asilova G.A. O‘zbek va rus tillarining qiyosiy tipologiyasi (o‘quv fanining sillabusi). – Toshkent: O‘zMU, 2020.
3. Muhamedova S.X., Asilova G.A., Kadirova X.B. O‘zbek va rus tillarining qiyosiy tipologiyasi. – Toshkent: “Lesson Press”, 2022. – 255 b.
4. Rahmatullayev Sh. O‘zbek va rus tillarini qiyoslash. – Toshkent: O‘zbekiston, 1995.
5. To‘xliyeva M.S. O‘zbek va rus tillaridagi ot so‘z turkumiga xos grammatik shakllarning qiyosiy tipologiyasi // Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Toshkent, 2022. – B. 315-317.
6. Utemuratova M., Allambergenov H. Rus va o‘zbek tilidagi rod kategoriyalari va ularning farqli jihatlari // Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture, 2023. – Vol. 3, Issue 2. – P. 137-138.

[7] Interfaol usullar (ingl. interactive – o‘zaro harakatlanuvchi) – o‘quvchining dars jarayonida faol ishtirok etishiga asoslangan o‘qitish metodlari.
[8] Vizual usullar (lot. visualis – ko‘rish bilan bog‘liq) – ma’lumotni ko‘rish orqali idrok qilishga asoslangan o‘qitish metodlari.